

СТУДІЙСЬКИЙ УСТАВ ТА НАРАТИВНА ПРОГРАМА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИХ КНИЖНИКІВ

У статті досліджуються церковно-ідеологічні та культурні обставини проникнення Студійського уставу на Русь як книжного тексту. Визначено особливості реалізації його настанов у повсякденній практиці київських ченців, що відображено у "Повісті минулих літ" та Києво-Печерському патерику.

Для початкового етапу церковного життя Київської митрополії визначальної ролі набув Студійський устав. Він відобразив досвід прп. Феодора Студита й очолюваного ним стародавнього Студійського монастиря, закріплений у дисциплінарних і нормативних текстах вже на початку IX ст. [1: 563-565, 579]. Сам прп. Феодор Студит уклав "Монаші заповіді", що регламентували повсякденне монаше життя в кінівії. Тут можна знайти статті про конечність покаянної ігуменів, про тимчасовий вихід з монастиря, про дбайливе ставлення до монастирського майна й коштів, про заборону ченцям збиратися разом, про необхідність регулярної сповіді ігуменів, перелік правил прийняття до монастиря, правила обрання ігумена й влаштування монастирської лікарні. Харчування в Студійському монастирі визначалося "Главами про трапези" й "Главами про розподіл їжі". "Студійські богослужбові глави" встановлювали особливості церковних богослужінь добового кола [2]. Прп. Феодор Студит, рідив монахам вивчати твори Ісаї та Ісихія Синайського (VIII ст.), що репрезентують ісихастську традицію, зіперту на практиці невпинної "Ісусової молитви".

У IX-XII ст. устав Студійського монастиря починає використовуватися в інших монастирях Ахайї, Малої Азії, південної Італії. Вихідцем із цього монастиря був константинопольський патріарх Олексій Студит (1025-1043), котрий заснував у Константинополі 1034 р. монастир Успення Пресвятої Богородиці й упорядкував для нього устав (типікон) на основі автентичної студійської традиції. Напевне, саме цей текст і було принесено на Русь у др. пол. XI ст.

Визначальним внеском прп. Феодосія в розвиток духовного життя Русі стала реформа монашого життя, проведена ним у Печерському монастирі на засадах уставу Студійського монастиря близько 1065 р. [3: 208]. Важливим елементом монастирської організації став кінівіальний (спільножительний) устрій, за яким ченці мали спільну молитву, працю з благословення ігумена, спільне майно й трапезу. Літературні джерела дають дві версії одержання прп. Феодосієм Студійського уставу. Одну з них подає "Житіє прп. Феодосія Печерського": "По сихъ же посла единого отъ братия въ Костянтинъ градъ къ Ефрему скопцю, да всь уставъ Студийскааго манастиря, испсавъ, присълетъ ему. Онъ же преподобнааго отъца нашего повелѣная ту абие и створи, и всь уставъ манастирьскый испсавъ, и посъла къ блаженному отъцю нашему Феодосію. И его же приимъ отъць нашъ Феодосій, повелѣ почи ти предъ братію, и оттолѣ начатъ въ своемъ манастири вся строити по уставу манастиря Студийскааго, якоже и доннынѣ естъ, ученикомъ его сиче съвршаемъмъ" [4: 334].

"Повість временних літ" пов'язує запровадження Студійського уставу з приходом до Києва ченця Студійського монастиря Михайла. У статті за 6559/1051 рік повідомляється, що, коли в Печерському монастирі зібралося вже сто братів, прп. Феодосій "нача искиати правила чернецькааго. и шбрѣтеса тогда Михайль. чернѣць. манастиря Студискааго. иже бѣ пришедь изъ Грѣкъ. с митрополитомъ Гешригемъ. и нача оу него искиати оустава чернець Студийскы" и шбрѣтъ оу него. исписа. и оустави въ манастири своемъ. како пѣти пѣниѣ. манастирьскаѣ и поклонъ како держати. и чтениѣ почитати. и стоѣние въ цркви и весь радъ црквиныи. на трапезѣ сѣ даниѣ. и что ѣсти. въ кѣѣ дѣн все сѣ въставленіѣ" Феодосіи. все то пришбрѣтъ. и предасть манастирю своему. ѿ негоже манастиря приѣша всп манастирьѣ оуставъ по всемъ манастиремъ. тѣм же почтенъ естъ манастирь Печерскый. старѣи всихъ. и чѣтъю боле всихъ" (ПСРЛ, т. 2, ствп. 148-149).

Можливо, прп. Феодосій прийняв ранню, коротку редакцію Студійського уставу, але почув про пізнішу й направив за нею прп. Єфрема скопця. Направлений до Константинополя монах Єфрем приніс прп. Феодосієві Печерському копію Типікону патріарха Олексія Студита, укладену для заснованого ним Успенського монастиря. Цей устав відображав традицію, започатковану прп. Феодором Студитом, але розвивав і дещо доповнював цю традицію [5: 61]. Зокрема, вводився чужий первісному уставу поділ чернецтва на два ступені й відповідний чин постригу у велику та малу схиму. Устав складався з двох частин: Типікону церковних богослужінь та дисциплінарних правил монашого життя (власне монашого уставу) [6: 503-507]. Студійський устав поширився з Києво-Печерського по інших монастирях України. Він зберігав своє універсальне значення в Київській митрополії до кінця XIV ст., коли Студійський устав було замінено Єрусалимським.

Саме уставне життя в "Житії прп. Феодосія Печерського" зображується таким чином: "Всякому же хотящю быти чърноризну и приходящему къ нему, не отрѣвааше ни убога, ни богата, нъ вся приимаше съ всякимъ усьрдиемъ, бѣ бо и самъ въ искушении томъ былъ, якоже и выше речеся: егда бо приде отъ града своего, хотя быти мнихъ, якоже обходящю тому вся манастиря, не рацахуть бо того прияти – богу тако сътворишю на искушение ему. Се бо си въспоминая благый, какова скръбъ бываеъ челоуѣку, тѣгда хотящюму острѣбиса, и сего ради вся съ радостию приходящая приимаше. Нъ не ту абие постригаше его, нъ повелѣваше ему въ своей одежи ходити, дондеже изыкнѣше всь устрой манастирьскый, таче по сихъ облечашети ѿ въ мнишьскую одежу и тако пакы въ всѣхъ службахъ искушашети ѿ, ти тѣгда остригы, и оболочашети ѿ въ мантию, дондеже пакы будяше чърнѣць искусьнѣ житиемъ чистѣмъ си, ти тѣгда сподобашети ѿ прияти святую скиму" [4: 334]. А відтак до монастиря мали прийматися всі, хто бажає, незалежно від стану, але для всіх же передбачався період послушництва. Окреслюється чотири ступені монашества: нерясофорні послушники; рясофорні послушники; манатейні (малосхимні) монахи; великосхимні монахи (схимники) [7: 127].

Кіновіяльне життя за Студійським уставом передбачало цілковиту відсутність у монахів власного майна, спільну трапезу й повну покору ігуменові. Прп. Феодосій особливо пильно дбає про дотримання цього порядку. "Тѣмъже и тако сего ради многашѣды хожаше по келиямъ ученикъ своихъ, и аще чѣто обрящаше у кого, ли брашно сънѣдно, ли одежею лише уставныя одежа, или от имѣния чѣто, сия възъмъ, въ пещь вѣмѣташе, якоже вражию часть сущю и прѣслушание грѣху" [4: 358]. Коли ж один із монахів, залишивши спільноту, згодом повернувся й приніс зароблені власною працею кошти, прп. Феодосій наказав йому: "Аще хочещи чѣрноризьць съвършенъ быти, възъмъ сия, яко ослушания дѣло есть, вѣвързи въ пещь горущу" [4: 360].

Звичай монашого життя при церквах створив ґрунт для поширення неспільножительного, келіотського монашого уставу, т. зв. "ідіоритмії". Чернече життя не залежало від якихось правил чи настоятеля, передбачало надбання приватного майна, відсутність спільного життя та індивідуальний вибір монашого правила. Києво-Печерський патерик відображає змагання ідіоритмії та кіновіяльного уставу, запроваджуваного прп. Феодосієм Печерським [8: 69-72].

Помираючи, прп. Феодосій дбає про збереження в монастирі запровадженого ним уставу. Він звертається до свого спадкоємця, прп. Стефана, зі словами: "чадо се предаю ти манастирь. блюди с опасѣмъ его. аекоже оустроихъ и въ службахъ. то держи преданъѣ манастирьскаѣ. и устава не измѣнаи но твори вса по закону. по чину манастирьскому" (ПСРЛ, т. 2, ствп. 177).

На взірєць східних монастирів у Києві започатковується життя в печері. На сході печери вирубували в кам'яних схилах гірських скель, там вони були сухі, захищали від вітрів, а за теплої середньорічної температури не потребували спеціального опалення. Такі печери українські прочани, в тому числі й прп. Антоній, спостерігали під час паломництва на Близький Схід, а також на Святій Горі Афон. Значно суворіші кліматичні умови України робили життя в подібних кам'яних печерах неможливим. Печери копаються під землею, де було тепліше й існував захист від зимових морозів. Але в підземних печерах панувала виснажлива сирість, бракувало світла й свіжого повітря. Тому невдовзі відбувається перехід до звичайних осель, споруджених над печерами. Однак і пізніше, коли вже було збудовано верхні келії після прп. Феодосія, ченці продовжували селитися в нижніх печерах (у Варязькій – прпп. Василь і Феодор).

З печерництва пов'язується затворництво. Печерські затворники (прпп. Ісаакій, Микита, Лаврентій, Іоан) проводили в печерах у суворому пості й умиртвленні тіла довгі роки.

Закріплюється практика навчального служіння ченців. Можна припустити, що глибокого пояснення правд християнської віри парафіяльне духівництво, навряд чи здобувши саме ґрунтовну богословську освіту, не могло дати. І в усякому разі, авторитет наділеного аскетичною харизмою авви – старця – приваблював до нього спраглих християнського подвигу мирян. Щойно слава про прп. Антонія поширилася на Русі, як до нього почали звертатися за порадою й настановою навіть князі: "Изаславъ же оувѣдавъ. житие его и приде с дружиною своею проса. оу него блѣвниае. и мѣтвъ. и оувѣданъ быѣ всими великии Антонии и чѣтимъ" (ПСРЛ, т. 2, ствп. 145). Хоча відомо, що прп. Антоній не мав священничого сану [6: 570]. Прп. Микита Затворник приймав людей, котрі шукали настанов, навіть у затворі: "Бѣсѣдоваше же о пользѣ души приходящим к нему" [9: 126].

Доречно нагадати про формування нової покутньої дисципліни за часів іконоборництва, коли в Східній Церкві сформувалися інститути духівництва й таємної сповіді, котрі відтоді закорінилися в церковному житті. "Для цього випала дуже сприятлива мить, коли іконоборництво, перемагаючи, сполучило партію студитів із православною ієрархією, і патріарх-сповідник надав навіть простим православним монахам приймати сповідь і покуту мирян" [10: 415]. Очевидно, печерська монаша спільнота інкультує в руський побут традицію духовного отцівства, зароджену в єгипетській пустелі в III-IV ст. і трансформовану в Студійській та афонських кіновіях.

Тож аскетичне усамітнення парадоксальним чином обертається поверненням до гамірливого світу, що вривався до суворого монастирського побуту з усім виром своїх проблем. А вітцівська допомога духівника доповнювалася й матеріальною, добродійною допомогою. Прп. Прохор Лободник годує зубожілих киян під час голоду й безкоштовно роздає сіль, чудовно явлену з попелу силою його молитви [9: 149-155]. Житіє ж прп. Феодосія Печерського подає цілу низку виразних сюжетів про опіку над знедоленими, що їх прп. Нестор подає зі слів келаря о. Федора: "Таково бо бѣ милосѣрдие великааго отьца нашего Феодосия, аще бо видяше нища или убога, въ скѣрби суща и въ одежи худѣ, жалаяшеси его ради и вельми тужаше о семъ и съ плачѣмъ того миновааше. И сего ради сътвори дворъ близъ манастиря своего и цѣрквь възгради въ немъ святааго пѣрвомученика Стефана, ту же повелѣ прѣбывати нищимъ и слѣпыимъ и хромымъ и трудоватыимъ, и от манастиря подавааше имъ еже на потрѣбу и от всего сущааго манастирьскааго десятую часть даяше имъ. И еще же и по вся суботы посылаше въ потребу возъ хлѣбъ сущиимъ въ узахъ" [4: 362]. Уставне монаше життя за уставом прп. Феодора Студита формує нові парадигми присутності чернечої спільноти в суспільному житті, що визначають і мережу комунікативних стосунків, у котрих складаються літературні тексти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Доброклонский А. П. Преподобный Феодор Студит, исповедник и игумен Студийский / А.П. Доброклонский. – Одесса, 1913. – Ч. I. – 616 с.
2. Пентковский А. Студийский устав и уставы студийской традиции / А. Пентковский // Журнал Московской патриархии. – 2001. – № 5. – С. 85-94.
3. Сергей (Спасский), архиеп. Полный месяцеслов Востока / Архиеп. Сергей (Спасский). – СПб., 2000. – Т. 1. – 286 с.

4. Памятники литературы Древней Руси: XI – начало XII вв. – М.: Худ. лит., 1978. – 574 с.
5. Heppel Muriel. The Early History of the Kievan Monastery of Caves / Muriel Heppel // The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism. – London, 1986. – 540 p.
6. Голубинский Е. История Русской Церкви / Е. Голубинский. – Москва, 1901. – Т. 1, ч. 2. – 592 с.
7. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Українське монашество / Іван Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 306 с.
8. Von Lilienfeld Fairy. The Spirituality of the Early Kievan Caves Monastery // California Slavic Studies. – Berkley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1993. – Vol. 16. Christianity and the Eastern Slavs. – P. 69-72.
9. Абрамович Д. Києво-Печерський патерик / Дмитро Абрамович. – К., 1931. – 422 с.
10. Смирнов С.И. Духовный отец в древней Восточной Церкви / С.И. Смирнов. – Москва: Свято-Тихоновский богословский институт, 2003. – 524 с.

Матеріал надійшов до редакції 05.09. 2008 р.

Архиепископ Игорь Исиченко. Студийский устав и нарративная программа киево-печерских книжников.

В статье исследуются церковно-идеологические и культурные обстоятельства проникновения Студийского устава на Русь как книжного текста. Определены особенности реализации его наставлений в обыденной практике киевских монахов, что отражено в "Повести временных лет" и Киево-Печерском патерике.

Archbishop Isichenko I. Studying Regulations and the Narrative Program of Kyiv-Pechersk Scribes.

The article deals with the cultural, ecclesiastical and ideological circumstances of Studying Regulations to penetrate into Rus as a scribe text. The author defines the peculiarities of the realization of its directives in Kyiv monks' daily practical experience depicted in The Tale of Bygone Years and Kyiv-Pechersk Patericon.